

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

ІЛЛЯ КОНОНОВ,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Бауман З., Донскіс Л. Моральна спільнота. Втрата чутливості у плинній сучасності / Пер. з англ. О.Буценка. — К.: Дух і літера, КМБС, 2014. — 280 с. Сер. “Бібліотека спротиву. Бібліотека надії”

Unde malum, або В якому світі ми живемо?

*“Skąd się bierze zło?
jak to skąd
z człowieka
zawsze z człowieka
i tylko z człowieka”*

Tadeusz Rozewicz

*“...rzeczywiście panie Tadeuszu zło (i dobro)
bierze się z człowieka”*

Czesław Miłosz

Про нашу теперішню дійсність важко міркувати, використовуючи старі терміни. Увесь час доводиться писати про дивну війну і дивний світ, про дивну роботу і дивне дозвілля, про дивне кохання і дивну ненависть. Це не вперше інтелектуали стикаються із ситуацією ускладненості опису соціального світу. Таке саме відчуття існувало й наприкінці XVIII — початку XIX століть, коли Європа переходила від традиційного, аграрного суспільства до суспільства сучасного, індустріального. Із відчуття кризовості, хиткості, непевності народилася соціологія, чия мова дала змо-

гу описати та пояснити індустріальний світ. Тепер сама соціологія змушена шукати іншу мову опису та пояснення нинішнього суспільства.

Та хоч як змінюється світ, незмінно актуальним залишається питання щодо походження зла у ньому. Змінюються його образи, але зло залишається тим викликом, що об'єднує всі історичні епохи. Католицьке *Unde malum* (звідки зло) актуальне і для православних, і для мусульман, і для буддистів, і для атеїстів. Книга, про яку я пишу, передусім присвячена діагностиці сучасного зла.

Автори книги відомі по-різному різним групам українських читачів. Книги Зигмунта Баумана, нині англійського соціолога, якого залічують до живих класиків, а в минулому польського комуніста, який пішов добровольцем до 1-ї армії Війська польського і як політичний комісар дійшов до Берліна, читають першою чергою соціологи. Назви його праць “Індивідуалізоване суспільство” і “Пливка сучасність” стали негативними характеристиками сучасного суспільства. Леонідас Донскіс здебільшого в нас відомий у колах філософів. Як професор Каунаського університету імені Вітаутаса Великого він викладає у низці інших університетів Європи й живе життям сучасного західного інтелектуала. Часто друкується як публіцист, у тому числі й у часопису “Український тиждень”.

Хоча Леонідас Донскіс як головний архітектор діалогу (а книга має по-справжньому діалогічний характер) постійно схиляє текст у бік філософського й культурологічного аналізу, але питання про зло у книзі поставлено конкретно. Репліка авторів у кількатисячолітній дискусії з приводу природи зла стосується природи зла на сучасному Заході. Леонідас Донскіс пише: “Ми опинилися у світі, що збився на манівці, заблукав” (с. 196). Авторів непокоїть диявол, що ховається на Заході. Це не означає, що вони не бачать інших його образів. У книжці є роздуми про “нове варварство”, котрим автори вважають капіталізм без демократії, приклади чого дають сучасні Китай і Росія. Міркуючи про Східну Європу, Леонідас Донскіс ставить таке риторичне запитання: “А може, ми в полоні нового варварства, що тільки-но рухається на Захід, — капіталізму без демократії (поки що це китайська і сьогоднішня російська модель, але не можна відкидати її поширення у світі), вільного ринку без особистої свободи, посилення економічної диктатури й супровідного зникнення політичного мислення, остаточного перетворення політиків у частину масової культури та шоу-бізнесу при переданні реальної влади та управління в руки не публічно обраних представників, а тих, кого вибирає найбільш владний і неконтрольований громадськістю сегмент суспільства — керівники центральної бюрократії, бізнесу і медіа?” (с. 157).

Де ж зло ховається на Заході? Які його нинішні лики? Найпоширеніший із них Зигмунт Бауман пропонує визначити через давній грецький термін *adiaphoron* (“неважливе”, “неважлива річ”). Термін цей теологічно осмислений, але Зигмунт Бауман надає йому нового значення: “Як на мене, термін “адіафоричний” означає не “неважливий”, а “недоречний”, або краще — “байдужий” або “незворушний”, дотримуючись ідей і порад церковних соборів, що обговорювали відповідність або суперечність окремих переконань канонам християнської віри: переконань, що проголошені Собором як “адіафоричні” і можуть бути прийняті членами церкви без впадання у гріх. На моє, радше світське, розуміння, “адіафоричними” діями є ті, що вилучені за суспільною згодою (глобальною чи місцевою) з етичної оцінки, а отже, вільні від можливих мук сумління та морального таврування” (с. 53). Сфера виведених з-під етичної оцінки дій на сучасному Заході надзвичайно велика й постійно розширюється. Україна це прямо відчула на собі. Леонідас Донскіс у передмові, спеціально підготовленій для українських читачів, пише: “Як інакше можна пояснити нечувану наївність та, м'яко кажучи, помилкові дії міністра закордонних справ Франка-Вальтера Штайнмаера, який закликає Україну до переговорів з терористами й у

такий спосіб легітимує їх? Або ж “сюрреалістичну” політичну логіку Франції з її багатомільярдною угодою на поставку Росії військових кораблів класу “Містраль”, завдяки яким остання зможе напасти не тільки на Україну (до речі, друге судно, що повинно бути продане Росії, матиме назву “Севастополь”), а й на будь-яку країну ЄС чи НАТО?” (с. VIII). Однак це поле моральної нечутливості або моральної сліпоти поширюється не лишень на політику. Воно охоплює найширший суспільний простір — від інтимних стосунків до міждержавних справ.

Леонідас Донскіс говорить: “Диявол ховається радше там, де ми зазвичай вбачаємо норму чи навіть тривіальність і банальність повсякденного життя, а не відхилення від норми, патологію, викривлення тощо” (с. 48). Із цим згоден і Зігмунт Бауман: “Наскільки безпечним і зручним, затишним і дружнім був би світ, якби самі тільки потвори здійснювали потворні вчинки” (с. 32). Диявол на Заході помілішав, утратив риси величі, але став повсюдним. Понад те, він перекладає виконання своїх намірів на цілком нормальних людей за принципом “зроби це сам”: “... Демон ЗЦС (зроби це сам) — розкиданий і розсіяний, необмежений і безособовий після того, як був розмелений, розпорошений і розбризканий над людською масою, породивши міради “місцевих чинників”, згодом приватизованих нами й “субсидійованих” нам, окремим чоловікам і жінкам” (с. 35).

Здається, у цьому випадку розмова переводиться в площину дискусії двох видатних польських поетів — *Тадеуша Ружевица* і *Чеслова Мілоша*, уривки з чіх творів я взяв за епітет. Ружевич зазначає, що все зло від людини, а Мілош філософськи паридує, що від людини як зло, так і добро. Але не все так просто.

Хоча зло виявляється тільки через дії конкретних людей, самі ці дії можна зрозуміти лише в рамках системних змін, що охопили сучасне суспільство. Для характеристики спрямованості цих змін автори охоче застосовують поняття німецького соціолога *Ульриха Бека* “Другий модерн”. Шлях до нього лежить через перемогу ринку над політикою, глобалізацію й індивідуалізацію життя.

Ринки працюють на самих себе, орієнтуючись на дуже обмежений часовий горизонт. Перемога ринків є zarazом і перемогою споживання на всіх рівнях сучасного світу. Зігмунт Бауман цілком обґрунтовано стверджує: “Споживацький підхід, можливо, змашує коліщата економіки, але сипле пісок у підшипники моральності” (с. 23). Це джерело морального зла існує стільки, скільки існує товарне господарство. Але зараз йому немає гідної противаги. На думку авторів, у сучасному світі відбувся розрив між владою і політикою: “Останнім часом ми переживаємо різні кризи, але найгостріша з них, справжня “метакриза”, що робить усі інші проблеми нерозв’язними, є криза інституту *влади*” (с. 107). Справжня влада концентрується в анонімних економічних структурах, а політика перетворюється на різновид шоу. Звичайними фігурами стають “політики-естраданники”.

Зігмунт Бауман детально простежує становлення ідеї територіального суверенітету держав. З його точки зору, відправними моментами в історії Європи були Аугсбурзький рейхстаг 1555 року, на якому було встановлено принцип *cuius regio, eius religio* (чия країна, того і віра), і Вестфальські угоди 1648 року, досягнуті в Оснабрюке та Мюнстері. Учений пише: “Коли після тридцяти років жахів світових протистоянь у двадцятому сторіччі було здійснено першу спробу в історії, щоб встановити стабільний загальносхвальний порядок мирного співіснування на планеті, в основу Статуту ООН поклали саме Вестфальську модель суверенітету — через зібрання керівників суверенних держав, покликане колективно підтримувати, контролювати й захищати, не шкодуючи сил, статус мирного співіснування. <...> Ми досі живемо в “пост-Вестфальську добу”, залізуючи незагоєні (й, очевидно, невиліковні) рани, що їх принцип “чия країна, того і нація” завдав і продовжує завдавати соціальним організаціям, які намагаються і прагнуть захистити, утримати чи по-

силити взаємооб'єднання” (с. 227). Людство потребує нової моделі політичного життя, яка б дала змогу знову звести разом владу і політику, а сама політика знову давала би змогу переводити суспільні проблеми в розумну людську діяльність. Утім, поки доводиться констатувати смерть політики в старому розумінні.

Ринок, що вирвався з-під контролю політики, призвів до численних суспільних трансформацій. Принципові зміни відбулися в соціальній структурі сучасних суспільств. Верхи і низи суспільства розійшлися в соціальному просторі й тепер не є взаємозалежними. І річ не лише в тому, що верхи не прив'язані до території, а низи не можуть від неї відірватися. На вершині суспільства ми бачимо доволі згуртований клас можновладців, а внизу концентрується маса атомізованих індивідів, які розглядають своє становище як випадкове й не відчують з цієї причини моральної солідарності один з одним. Зигмунт Бауман для цієї маси людей вживає термін “прекаріат” (с. 76). Він утворив його від англійського слова “precarious” (сумнівний, хиткий, нестабільний, небезпечний). Усіх людей тут об'єднує саме непевність у своєму майбутньому, нестійкість, уразливість соціального становища. У цій назві увиразнюється іронія. Поняття “precariousness” використовували за доби Середньовіччя для характеристики всіляких дармоїдів при дворах феодалів. Пани їх годували, але постійно змушували пам'ятати про своє принижене становище. Зараз у таке становище потрапили саме люди найманої праці, які забезпечують реальне багатство суспільства. Утім, можновладці нібито поблажливо дозволяють їм робити це. Поки вони не проти. Зигмунт Бауман пише: “Пролетаріат стрімко перетворюється в прекаріат, доповнюючись дедалі ширшим прошарком середнього класу. Зворотне перетворення вже неможливе. Перетворенню пролетаріату минулих часів у бойовий клас значною мірою сприяла влада — так само, як нинішній атомізації прекаріату, спадкоємця та могильника пролетарських традицій і спадщини” (с. 83).

Трансформація соціальної структури відлунується змінами у мотивації до праці. Понад те, вона відгукується глибокою зміною ролі праці в житті суспільства. Зигмунт Бауман пише про “покоління Y”, яке прийшло у світ, що використовує Інтернет (с. 185). На думку англійського соціолога, це покоління вирізняється “безпрецедентним і дедалі більшим цинізмом щодо праці” (с. 187). Річ тут не в антропологічному псуванні. Учений наводить дані, згідно з якими у Франції 25% молодих людей є безробітними. Тим з них, хто наполегливо намагається працевлаштуватися, може пощастити знайти роботу за контрактом на певний термін. І такі контракти висять дамокловим мечем над людьми найманої праці на Заході. Для молоді роботодавці вигадали особливі витончені способи експлуатації за назвою “стажування”. Молодих людей набирають на неоплачуване стажування, а по завершенні його терміну звільняють, щоб набрати нових “стажистів”. У сучасній Франції в такому становищі перебуває до 1,5 млн людей (с. 187).

Діалоги Зигмунта Баумана і Леонідаса Донскіса сповнені прихованої та яскравої полеміки із визнаними західними інтелектуалами. Одним із досягнень, котрим пишається сучасна західна соціологія, є теорія мереж як нової форми соціальної комунікації. Одним з її фундаторів є Мануель Кастельс, іспанець, який здобув світове визнання у США. Для нього мережі — це ще один крок до індивідуального звільнення. Зигмунт Бауман має всі підстави для іронічного ставлення до цього твердження: “Суттєва відмінність “мереж” — назва, обрана останнім часом для заміни старомодних або віджилих ідей “громади” чи “спільноти” — полягає саме в цьому праві на односторонній розрив” (с. 181). Тобто вже в цій суспільній формі закладений принцип взаємного використання індивідів без гарантії взаємності. Іншим об'єктом критики стала ідея Ентоні Гіденса про “чисті відносини”. Її соціолог пропагував у своїй монографії “Трансформація інтимності”, що набула неабиякої популярності. Сексуальність, кохання й еротизм у сучасних суспільствах”. На його думку, в інтимну сфе-

ру має бути перенесений принцип ліберальної демократії. Зигмунт Бауман проникливо зазначає: “Кожен із двох партнерів у чистих відносинах, по черзі чи одночасно, може намагатися зіграти роль суб’єкта стосовно іншого, який виступає об’єктом. Однак кожен із них, по черзі чи одночасно, може зустріти об’єкта, який вперто відмовляється взяти роль “речі”, намагаючись натомість понизити свого партнера до статусу “речі”, перешкоджаючи його або її прагненням здобути статус “суб’єкта”. <...> А отже, “чисті відносини” спираються на вигадку і не здатні пережити з’ясування правди: цілковитої неможливості перенести поділ на суб’єкт/об’єкт, притаманний консьюмеристській моделі, у сферу міжлюдських взаємин” (с. 180–181).

Людина за таких умов позбавляється приватності. Все стає публічним. Шум у мережах забиває важливу інформацію й не дає людям приймати правильні рішення. Залишається плисти за течією.

Деградована політика вибиває в суспільства опору для тверезого мислення. Ідеться про університети, що переформатовуються в комерційні корпорації. Окремий розділ книги (четвертий) має назву “Споживацький університет: нове відчуття безглуздості й втрати критеріїв”. Леонідас Донскіс оцінює “академічний капіталізм” як шлях до знищення автономії університетів і наукової свободи (с. 168). Такі кроки західних менеджерів відповідають тенденціям “нового варварства”, про яке вже йшлося. Знищуючи традиційні класичні університети, Захід підриває свої інтелектуальні основи.

Автори сильні в критиці, але якими ж є їхні позитивні пропозиції? Утім, тут усе, як зазвичай. Усе надто узагальнене. Людей може врятувати кохання. Ото новина! Хоча хто ж сперечається? Що стосується пропозицій стосовно досягнення нової єдності влади й політики, то автори вдаються до пошуків прецедентів у минулому. Такими їм видаються Річ Посполита й Австро-Угорщина. У досвіді останнього державного утворення їх захоплюють інтелектуальні пошуки австромарксизму в царині утвердження національної ідентичності без руйнування багатонаціональної держави. Оскільки сучасний світ — це світ діаспор, знову актуальною стає ідея культурної автономії (с. 234–237).

Не можна сказати, що Зигмунт Бауман і Леонідас Донскіс не шукають відповідей на питання “Що робити?”. Автори впродовж усієї книги звертаються до досвіду протестів минулих років — від “арабської весни” (серії протестних акцій, що розпочалися в арабському світі від 18 грудня 2010 року) і до руху “Окупуї Вол-Стрит”. Вони пишуть про рік, коли була створена основна частина книги: “Вочевидь, 2012 рік увійде в історію як “рік людей, що йдуть”. Коли люди йдуть, постає два питання. Перше: звідки вони йдуть? І друге: куди вони йдуть? На перше питання відповідей не бракує; насправді, їх забагато — глибокодумних і необдуманих, серйозних і дивакуватих, вірогідних і химерних. Утім, щодо відповіді на друге питання, то дотепер її ніхто не знайшов. Геть усі, включно з людьми, які йдуть, — що найважливіше” (с. 144). Поки подібні протестні рухи ґрунтуються суто на загальному незадоволенні прекаріату. Для такого незадоволення підстав удосталь. Але потім зусилля протестувальників наражаються на соціальну строкатість своїх лав. Поки виходить тільки зруйнувати якісь політичні режими, але створити нові, справедливіші умови соціального життя не вдається. Прекаріат виконує роль свого роду сучасного колективного Сизифа.

Але куди важливішим (і таким, що суперечить викладеному вище) є інше бачення нинішнього моменту. Леонідас Донскіс емоційно пише: “Не варто себе дурити. Хоча ми й живемо зараз у на перший погляд спокійніші і безпечніші часи, насправді перебуваємо у становищі, схожому на те, в якому розвивалася Європа в першу половину двадцятого століття” (с. 214).

Книга написана як діалог. Вважаю це виправданим. Ми маємо справу зі світом, який нам незрозумілий, тому в осмисленні його необхідно враховувати різні оптики. Тільки накладання різних підходів, різних бачень з відмінних соціальних позицій і спори зможуть дати об'ємне уявлення про нинішню дійсність. Назагал авторам це вдається. Але іноді з таким прагненням дисонує тональність Леонідаса Донскіса. Діалог передбачає рівність сторін, а він наполегливо наголошує недосяжну інтелектуальну висоту свого партнера. Він для нього передусім — “живий класик” (с. 5).

Є й інші стилістичні перебільшення. Автори багато уваги приділяють порівнянню старих (Євген Замятін “Ми”, Олдос Гакслі “О, чудовий новий світ” і Джордж Орвел “1984”) і нових (Мішель Вельбек “Можливість острова”) антиутопій. Це дає змогу побачити різницю страхів Першого і Другого модернів. Загалом їм це вдалося. Однак у цьому контексті Леонідас Донскіс пише про Вельбека як про “генія психологічного і соціологічного передбачення” (с. 239). Ну, навіщо?!! Без сумніву, романи Мішеля Вельбека віддзеркалюють певні тенденції розвитку сучасного ситого західного суспільства. Але лише деякі. Сам автор знаходить насолоду в пакостях. Половина його роману — це фактично порнографічний текст. Талановитий, але капосний.

Що взагалі неможливо зрозуміти в книзі, присвяченій сучасності, то це відсутність екологічної проблематики. Відсутність повна, відсутність як принцип.

* * *

Утім, ясна річ, критикувати легко. Переваг у книги Зигмунда Баумана і Леонідаса Донскіса значно більше, ніж вад. Вона являє собою жанр, досі відсутній на полицях наших книгарень, — коментар до життя. Донскіс слушно пише про свого співавтора: “...Соціологія Баумана є понад усе соціологією уяви, почуттів, людських взаємин — кохання, дружби, розпачу, байдужості, нечутливості — та особистого досвіду” (с. 5). Це повною мірою стосується їх обох. У даному разі вони не шукають єдиної теорії, яка би пронизувала весь текст. Її заміняє сукупність базисних метафор. Унаслідок цього в книзі змішується соціологія та теологія, філософія та історія літератури. Це — ще один момент внутрішньої діалогічності. Дуже важливо тепер, щоби ця книга стала каталізатором дискусій в інтелектуальній спільноті України.